

FARŞÇA KÖKENLİ Kİ BAĞLACINI ADLANDIRMA

Hamza Zülfikar

■ Cümle bilgisiyle ilgili dilimizde var olan Farsça kökenli *ki*, kullanım sıklığı yüksek olan bir bağlacıdır. Dile girişi ne zaman başlamış diye düşünürken tarihî metinlere baktım. Türk diliyle kalemle alınmış olan ilk İslami eserleri taradığımda *ki* yerine *kim* kelimesinin kullanıldığını gördüm.¹ Örnek olarak *Kutadgu Bilig* metninde *ki* bağlacına rastlanmamış, bunun yerine *kim* kelimesi kullanılmış. Eserin hemen ilk cümlesinde *kim* şöyle geçiyor:

Tengri 'azze ve celleka kim ulugluk idisi tükel kudretlig padişahı turur.

Daha sonraki yıllarda 1140'ta yazılmış olan *Mukaddimetü'l-Edeb*² adlı eserde de *ki* bağlacı yerine *kim* kullanılmıştır.

XIV. yüzyıl Harezmi Türkçesi eseri olan *Nehcü'l-Ferâdis*'te³ de *ki* bağlacına rastlanmaz. Bunun yerine esere geniş bir biçimde *kim* hâkimdir.

Bir Memluk sahası eseri olan ve XIV. yüzyılda yazılmış Seyf-i Sarayı'nın *Gülistan Tercümesi*⁴ adlı eserinde ise Farsça kökenli *ki* pek çok yerde kullanılmıştır. Ancak sayı olarak gene de esere *kim* hâkimdir.

Aynı durumu, XIV. yüzyılın ortalarında yazılmış *Erzurumlu Darir Kısası-i Yusuf*⁵ adlı eserde de görüyoruz.

1 Necmettin Hacıeminoğlu, *Karahanlı Türkçesi Grameri*, TDK Yay., Ankara 1996.

2 Nuri Yüce, *Mukaddimetü'l-Edeb*, TDK Yay., Ankara 1993.

3 Aysu Ata, *Nehcü'l-Ferâdis, Dizin*, TDK Yay., Ankara 1998.

4 A. Fehmi Karamanlioğlu, *Seyf-i Sarayı Gülistan Tercümesi*, TDK Yay., Ankara 1989.

5 Leyla Karahan, *Erzurumlu Darir Kısası-i Yusuf*, TDK Yay., Ankara 1994.

Farsça kökenli *ki* bağlama kelimesi, Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde giderek artmaya başlamıştır. İlgili çekici taraf ise ilk dönem metinlerinde *ki* bağlacı eserlerde kısıtlı sayıdayken *kim* daha sık kullanılmıştır. Bunun için *Behcetü'l-Hadaik Fi mev'izati'l-Halaik*⁶ adlı eserden *kim* ile *ki*'nin geçtiği şu örnek cümleleri verelim:

Anlar kim Çalap adını ayıttılar, anı hakikat işiddiler andan istikamet duttılar (s. 40)

Aynı eserde nadir rastlanan *ki* bağlacıyla kullanılan örneklerden biri de şudur:

bola ki yazuklu boynunguzu oddan azaz kıla (s. 49)

Ki bağlacını daha sonraki metinlerde giderek artan bir biçimde Osmanlı Türkçesinde ve Türkiye Türkçesinde buluyoruz. Bugün de *ki* yaygın olarak kullanılır ve *ki*'li birleşik cümleler kurulur. Cumhuriyet sonrası Farsça kökenli *ki* bağlacını kullanmama doğrultusunda bazı eğilimlerde bulunulmuşsa da bu yönde kayda değer bir gelişme olmamıştır. Doğu kökenli kelime ve eklere karşı olan ve yazılarında bunların yerine Türkçe kelimeler öneren Nurullah Ataç, yazılarında *ki*'li cümleler kullanmaktan vazgeçmemiştir. Bununla birlikte bazı yazarların *demek ki...* yerine *demek...* ile yetindiklerini görüyoruz.

Dilimizde bir de aynı biçimde *ki* ilgi eki var. Türkçe olan *ki*, bir ektir; görevlerinden biri *-deki* biçiminde sıfat yapmaktır. Söyleyiş, okunuş bakımından aralarındaki fark; Türkçe olan *ki* ekinin vurgulu, bağlaç olan Farsça kökenli *ki*'nin ise vurgusuz oluşudur. Görev bakımından da aralarında fark vardır. Farsça kökenli olan *ki*; birleşik cümlede temel cümle ile yan cümle arasında bağlama görevi yapar, yazımda (ımlada) ayrı yazılır ve kelime değerindedir. *Evvela şunu biliniz ki uskumru taze balıktan sayılmaz* örnek cümlesinde yer alan *ki*, iki yargıyı birbirine bağlamaktadır. Bu cümle kuruluşu Hint Avrupa dillerinde, dolayısıyla Farsçada geçerli olan bir cümle türüdür.

Ki'li cümlelerin bir kısmını Türkçe cümle kuruluşuna dönüştürebiliriz. *Diyebilirim ki bu münasebet dostçadır. / Bu münasebetin dostça olduğunu diyebilirim.*

Burada *ki*'nin cümledeki görevlerini ele almak yazının sınırlarını aşar. Kısaca cümle içinde yer alan *ki*, önceki cümleyi kendinden sonraki cümleye belirleyici - açıklayıcı veya sebep - sonuç açısından bağlar. Bu kelime *çünkü*, *belki*, *hâlbuki* gibi kelimelerde olduğu gibi kalıplaşmış ve bitişik yazılabilir.

6 Mustafa Canpolat, *Behcetü'l-Hadaik Fi mev'izati'l-Halaik*, TDK Yay., Ankara 2018.

miştir. Kanaatime göre eski harflerle yazılmış tarihî metinlerde geçen *çün-ki*, *meğerki*, *sanki* gibi örneklerde *ki* bitişik olarak düşünülmüştür. Tarihî metinlerde *ta ki* gibi başka örnekler de vardır.

Bitişik Yazılan *ki* Bağlacı

Belki, çünkü, hâlbuki, mademki, meğerki, oysaki, sanki.

Kalıplaşmış *ki* Bağlacı

unutma ki, farz et ki, tut ki, inan ki. (İnan ki hepinizi bir mudhikenin (komedinin) yorgun oyuncularını şeklinde görüyorum.) (emir kipiyle)

Yeter ki, güvenilirmez ki, bilmem ki, söz dinlemez ki, gönül isterdi ki; Bilirim ki hiç kimseyi gerçekten beğenmez. (geniş zaman ekiyle); açılır ki (Öyle beklenmedik renkler ve güzelliklerle açılır ki ... insana bir şehrayın hissini verir.)

Biliyorsun ki ben kendim istedim. (şimdiki zaman ekiyle)

kaldı ki, gördüm ki, duydum ki, Kendi kendime dedim ki, gönül isterdi ki, duydum ki, görmüştü ki (belirli ve belirsiz geçmiş zaman ekiyle).

şöyle ki, öyle ki (gösterme zamiriyle).

O kadar ki, şu kadar ki (bir edatla).

Öteki örnekleri de şöyle sıralayabiliriz:

nasıl ki, nite ki, nice ki, değil ki (İstediğim bu değildi ki), demek ki, ne var ki, şüphesiz ki, kuşkusuz ki, ne yazık ki, yoktur ki, bu yüzdendir ki, her kim ki, Öyle tuhaf yaratılmıştır ki.

Bunlardan bazılarında ikinci cümle okuyucunun, dinleyicinin anlayışına bırakılmıştır: *Öyle korkunç bir manzara ki...*⁷

Bu genel değerlendirmeyi yaptıktan sonra Farsça kökenli *ki*'nin terim olarak adlandırılmasını ele alalım.

Ki biçiminin adlandırılması açıklanmaya muhtaçtır. Yapılan adlandırmalarda daha çok *bağlama* sözü kullanılmış. 1977 yılında yayımladığım *Yüksek Öğretimde Türkçe Yazım ve Anlatım* adlı kitabımda bunu “*ki* bağlacı” diye adlandırmıştım (s. 67). Türkçe çalışmalarında kullanılan terimler ise çeşitli olup aşağıdaki tablolarda belirtildiği gibidir.

⁷ Örneklerin bir kısmı Abdülhak Ş. Hisar'ın *Ali Nizami Beyin Alafrangalığı ve Şeyhliği*, (Hilmi Kitabevi, 1952) adlı kitaptan derlenmiştir.

TDK 1968 <i>Yeni İmlâ Kılavuzu</i>	1941 Tahsin Banguoğlu <i>Ana Hatlarıyla Türk Grameri</i>	TDK 1945 Ahmet Cevat <i>Türk Dilbilgisi</i>	1958 Muharrem Ergin <i>Türk Dil Bilgisi</i>	TDK 1971 Tahir N. Gencan <i>Dilbilgisi</i>
ki bağlacı	ki nispet zamiri	ki bağlacı	bağlama edatı	ki bağlacı

TDK 2010, 2017 Zeynep Korkmaz <i>Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü</i>	2004 Leyla Karahan <i>Türkçede Söz Dizimi</i>	TDK 2013 Günay Karaağaç <i>Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü</i>	TDK 2012 <i>Yazım Kılavuzu</i>	TDK 1980 Berke Vardar ve diğerleri <i>Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü</i>
bağlama zamiri	ki bağlama edatı	bağlama zamiri	bağlaç olan ki	ilgi adılı, bağlayan adıl

Terim olarak yukarıdaki adlandırmalar *bağlama edatı*, *ki bağlacı*, *bağlama zamiri*, *ilgi adılı* diye özetlenebilir. Demek ki söz konusu *ki* kelimesi *edat*, *bağlaç*, *zamir (adıl)* diye nitelendirilmiştir.

Zamir (adıl), *bağlama zamiri*, *ilgi adılı*, *bağlayan adıl* diye yapılan adlandırma, J. Deny'nin *Grammaire de la langue Turque* (1921) adlı eserine dayanır. Kanaatime göre o; bu adlandırmayı Fransızcadan hareket ederek Farsçaya göre yapmış ve bunun uzantısını Türkçede de var saymış, söz konusu *ki*'yi *pronom relatif* diye adlandırmış. Bu adlandırma bilginlerimizce bizde de *zamir ki'si*, *bağlama zamiri*, *bağlama adılı*, *ki nispet zamiri*, *ki adılı*, *ilgi adılı* biçiminde işlenmiş yani *pronom* terimi, araştırmacıları zamir'e yönlendirmiştir.

Tahsin Banguoğlu, *Ana Hatlarıyla Türk Grameri* adlı eserinde (1941) "Ki nispet zamiri" terimini kullanmış (s. 85). T. Banguoğlu şöyle diyor:

"Ki zamiri tasrif olunmaz. Fakat mütemmim cümlede subjekt, objekt, nominal, adverbial olan kelimelerin veya bunların yerini tutan bir tayin grubunda mütemmimin rollerini alır. Bu itibarla da muhtelif tasrif hâllerindeki bir zamirin yerini tutar."

Z. Korkmaz, *Dil bilgisi Terimleri Sözlüğü*'nde bu terimi "*ilgi zamiri* bk. *bağlama zamiri*" biçiminde almış, tanımını da *bağlama zamiri*'nde vermiştir.

Bunu *edat (postposition)* olarak sayanlar, *ki*'nin kendisinden önceki kelimayle ilgili olduğunu görüşündedirler.

Cümledeki *işlev*'ini (*fonction*) göz önünde bulunduranlar ise *ki* kelimesini *bağlaç* olarak değerlendirmişlerdir.

Düşünceme göre kelimenin cümledeki görevi bağlama olduğundan bunu *bağlaç bağlama ki'si* veya *ki bağlacı* olarak nitelemek daha doğru olacak ve terim farklılığının da önüne geçilecektir. Hedef, bir terimde birleşmek olmalıdır. Nitekim Türk Dil Kurumunun yazım kılavuzlarında da bu terim öne çıkarılmıştır.

Azerbaycan Türkçesinin cümle bilgisi üzerinde çalışan Rüfet Rüstemov, *Türk Dilinin Sintaksisi* (2009) adlı kitabında bu kavramı “ki bağlayıcı” olarak adlandırmıştır (s. 142).

Eldeki malzemeyi sınıflandırdığımızda bu konunun daha geniş bir araştırmayı gerektirdiği anlaşılmaktadır. Derlenen örneklerin bir de tarihi ve güncel metinlerde, yapılan yayınlardaki kullanımı konusu bulunmaktadır.

<i>İmlâ Kılavuzu</i> 1941	<i>İmlâ Kılavuzu</i> 1957	<i>İmlâ Kılavuzu</i> 1968	<i>İmlâ Kılavuzu</i> 1981	<i>İmlâ Kılavuzu</i> 1988	<i>Yazım Kılavuzu</i> 2012
–	–	hâlbuki mademki oysaki sanki	hâlbuki mademki oysaki sanki	hâlbuki mademki oysaki sanki	belki çünkü hâlbuki mademki meğerki oysaki sanki

Tabloda görüldüğü gibi başlangıçta kılavuzlarda, *ki* bağlacıyla ilgili özel bir başlık altında açıklama ve örnek kelime yoktur. 1957 yılında bile yayımlanan *İmlâ Kılavuzu*'unda böyle bir bahis yokken hocam Vecihe Hatiboğlu'nun dil bilgisi kolu başkanı olduğu tarihlerde 1965 yılında yayımlanan ve adına “yeni” kelimesi eklenen *Yeni İmlâ Kılavuzu*'nda “**Bağlaç Olan “ki” Kelimesi**” başlığı altında şu bilgi verilmiştir:

“Bağlaç olan *ki* ayrı bir kelime olduğu için, daima ayrı yazılır.

Ben ki, diyorlar ki, dedin ki gibi... fakat bazı bağlaçlarda bu *ki* kelimesi kalıplaşmıştır, bitişik yazılır: *Hâlbuki, oysaki, mademki, sanki* gibi.” (s. 13)

Türk Dil Kurumunun *Yeni İmlâ Kılavuzu*'unda *ki* bir de 27. sayfada ele alınmış ve burada ilgi eki olan Türkçe *ki* ile karıştırılmaması ifade edilmiş, örnekler tekrarlanmıştır. *Yeni İmlâ Kılavuzu*'unda söz konusu örnekler doğal olarak kitabın dizin bölümünde de yer almıştır. Daha önce yayımlanmış kılavuzların da dizin bölümünde söz konusu kelimeler bulunmaktadır.

1941 tarihli *İmla Kılavuzu*'nun kelime dizinine baktığımızda *belki*, *çünkü* *çünkü*, *hâlbuki*, *mademki*, *meğerki*, *sanki* kelimelerinin yer aldığını görüyoruz. Bunların arasında *çünkü*, *çünkü* de var. İki şeklin bir arada verilmesi ilgi çekicidir. Bu uygulamadan, o tarihlerde iki biçimin de kullanımda olduğu anlaşılıyor.

Sonuç olarak Farsça kökenli olup dilimizde değişik görevlerde kullanılmış olan *ki* kelimesinin, *ki bağlacı* veya *bağlama ki'si* diye adlandırılmasının yerinde olacağı kanaatindeyim. Öte yandan tarihî metinlerde kullanılmış olan *kim* ile birlikte *ki* bağlacının ayrı bir inceleme konusu olduğunu hatırlatmak isterim.

Kaynaklar

- Ata, Aysu, *Nehcü'l-Ferâdis, Dizin*, TDK Yay., Ankara 1998.
- Ata, Nurullah, *Günce*, TDK Yay., Ankara 1972.
- Canpolat, Mustafa, *Behcetü'l-Hadaik Fi mev'izati'l-Halaik*, TDK Yay., Ankara 2018.
- Hacıeminoğlu, Necmettin, *Karahanlı Türkçesi Grameri*, TDK Yay., Ankara 1996.
- Hisar, Abdülhal Ş., *Ali Nizami Bey'in Alafrangalığı ve Şeyhliği*, Hilmi Kitabevi, 1952.
- Karaağaç, Günay, *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara 2013.
- Karahan, Leyla, *Erzurumlu Darir Kissa-i Yusuf*, TDK Yay., Ankara 1994.
- Karamanlıoğlu, A. Fehmi *Seyf-i Sarayı Gülistan Tercümesi*, TDK Yay., Ankara 1989.
- Korkmaz, Z., *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara 2017.
- Rüstemov, Rüfet, *Türk Dilinin Sintaksisi*, Nurlan Yayınevi, Bakû 2009.
- Yeni İmlâ Kılavuzu*, TDK Yay., Ankara 1965
- Yüce, Nuri, *Mukaddimetü'l-Edeb*, TDK Yay., Ankara 1993.
- Zülfikar, Hamza, *Yüksek Öğretimde Türkçe Yazım ve Anlatım*, İlkyaz Basımevi, Ankara 1977